บทความพิเศษ

สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก*

พระสุทธิอรรถนฤมนร์

(ที่ปรึกษาสำนักงานจัดการทรัพย์สินส่วนพระองค์)

ท่านผู้มีเกียรติทั้งหลาย

ก่อนที่ข้าพเจ้าจะเริ่มต้น ข้าพเจ้าต้องขออภัยเสียก่อนว่าในระหว่างนี้จะเป็นเพราะประสาทหรือยาไม่ทราย ทำให้ปากคอข้าพเจ้าแห้งเสมอ, และถ้าพูดมากยางครั้งถึงแห้งผาก พูดต่อไปไม่ได้ทีเดียว, จึงต้องขอน้ำมาเตรียมไว้. ถ้าข้าพเจ้าจิบน้ำในระหว่างพูด ขออภัยด้วย.

ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่ได้รับเชิญมากล่าวสุนทรพจน์ ณ ที่นี้.

ข้าพเจ้าไม่ใช่นักพูด, แต่เมื่อท่านศาสตราจารย์ นายแพทย์อุดม โปษะกฤษณะ ได้ไปหาข้าพเจ้าถึงบ้าน, ขอร้องให้ข้าพเจ้าไปพูดในวันมหิดล ประจำปี พ.ศ. ๒๕๑๕, คือ วันที่ ๒๔ กันยายน, เป็นการพูดเรื่องเกี่ยวกับสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก, โดยกล่าวว่าข้าพเจ้าเคยใกล้ชิดพระองค์ท่านแต่ก่อน. ข้าพเจ้าได้ตอบปฏิเสธไปว่าคุณงามความดีของพระองค์ท่านนั้นมากหลาย และได้มีผู้กล่าวถึงกันมามากแล้ว. ข้าพเจ้าเกรงว่าจะเป็นการพูดซ้ำ และถ้าพูดเกี่ยวกับเรื่องการแพทย์ การสาธารณสุข หรือการพยาบาลด้วยแล้ว, ก็เป็นการเอามะพร้าวห้าวมาขายสวน, และความจริงเรื่องเหล่านี้ข้าพเจ้าก็ไม่ทรายพอจะเก็บเอามาพูด. บางท่านคงจะได้อ่านหนังสือที่พิมพ์เป็นที่ระลึกในพิธีเปิดพระบรมรูป-

---

*สุนทรพจน์ในวันมหิดล, ๒๔ กันยายน ๒๕๑๕.

สมเด็จพระบรมราชชนก เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๔๙๓, และหนังสือที่ ดร. เอ. ยี. เอลลิส แต่งเรื่องพระกรณียกิจปฏิบัติของสมเด็จพระบรมราชชนกที่ทรงอุปการะการแพทย์ในกรุงสยาม, ได้พิมพ์แจกในงานพิธีเปิดตึกคณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๔, กับหนังสืออื่น ๆ ที่กล่าวถึงพระคุณธรรมอันประเสริฐไว้อย่างกว้างขวางแล้ว คุณหมออุดมก็ยังรบเร้าให้ข้าพเจ้ารับปากไปพูดให้ได้.

โดยเหตุที่สมเด็จพระบรมราชชนกได้ทรงมีพระเมตตากรุณาแก่ข้าพเจ้ามากมาย, ข้าพเจ้าได้เทิดทูนพระองค์เป็นอย่างสูงยิ่ง, ข้าพเจ้าได้ตอบรับกับคุณหมออุดมว่าจะไปพูด. แต่การพูดนี้เมื่อถือเอาเกณฑ์ว่าเคยใกล้ชิดกับพระองค์มา, การพูดจำต้องพูดถึงตัวข้าพเจ้าด้วยบ้าง, ขอให้เป็นที่เข้าใจว่าไม่ใช่ว่าข้าพเจ้ามาเล่าประวัติของตัวเอง, ข้าพเจ้าเป็นเพียงตัวประกอบเรื่องเท่านั้น. ได้เป็นที่เข้าใจกับคุณหมออุดมว่าถ้าข้าพเจ้าพูดผิดพลาดไปหรือไม่เป็นที่พอใจของท่านผู้ฟัง, ข้าพเจ้ายอมรับโทษ, แต่ขอให้เป็นในสถานเบา; ส่วนสถานหนักนั้นขอให้ตกอยู่กับคุณหมออุดม เพราะเป็นต้นเหตุ.

คุณหมออุดมได้กล่าวเมื่อตะกี้นี้ว่าข้าพเจ้าได้ออกไปศึกษาวิชากฎหมายที่อเมริกาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๑ นั้นถูกต้อง. ในการไปคราวนั้นข้าพเจ้าเป็นนักเรียนของกระทรวงยุติธรรม. มีนักเรียนของกรมรถไฟ ๘ นาย (ซึ่งผู้หนึ่งคือคุณหลวงถวิลเศรษฐพาณิชยการ กำลังนั่งฟังข้าพเจ้าพูดอยู่นี้), นักเรียนทุนส่วนตัว ๒ นาย, และมีพระยารำไพพงษ์บริพัตร ข้าราชการกรมรถไฟเป็นผู้ควบคุมพวกเราไป.

เรือเดินสมุทรถึงท่าเมือง ซานแฟรนซิสโก วันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑. พระยาชนินทร์ภักดี ผู้ดูแลนักเรียนไทยในอเมริกา ไปรอพบเราที่ท่าเรือ, และท่านจัดการทำตั๋วรถไฟสำหรับพวกเราที่จะไปเมือง บอสตัน. ในการไป บอสตัน คราวนี้มีสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีกับ นางสาวอุบล ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา (ต่อมาได้แต่งงานกับหลวงลิขิตธรรมศริยพยัตต์) สมทบเดินทางไปด้วย. เวลานั้นสมเด็จพระบรมราชชนนีได้เสด็จไปอเมริกากับนางสาวอุบล ก่อนพวกเราประมาณหนึ่งปี, ทรงพักเรียนอยู่ที่เมือง เบอร์คเลย์ ก่อน.

เราพักอยู่ที่ ซานแฟรนซิสโก ชั่วสองวันก็ขึ้นรถไฟเดินทางวันที่ ๑๗ กันยายน, กำหนดว่ารถไฟจะถึงเมือง บอสตัน ในวันที่ ๒๑ เดือนเดียวกัน เวลาหนึ่งทุ่ม. รถช้าไปถึงเอาห้าทุ่มเศษ.

ก่อนที่ข้าพเจ้าจะไปอเมริกา ข้าพเจ้าเป็นห่วงอย่างหนึ่งว่าไม่เคยเข้าเข้าเฝ้านายถึงชั้นเจ้าฟ้ามาเลย. บัดนี้จะต้องเข้าเฝ้าเจ้านายชั้นเจ้าฟ้า จะทำอย่างไร, จะพูดอย่างไร, จึงจะควรแก่การ. แม้ความจริงก่อนออกจากเมืองไทยได้ทราบข่าวอยู่เสมอว่าสมเด็จพระบรมราชชนกนั้นพระทัยดีมาก และไม่ทรงถือพระองค์เลย. เมื่อรถไฟถึงสถานีเมือง บอสตัน มีคนไทยไปรับหลายคน รวมทั้งสมเด็จพระบรมราชชนกด้วย. ใจยังหวาดและกังวลอยู่. ที่สถานีรถไฟ พระยาชนินทร์ ฯ กราบบังคมทูลเบิกบรรดาผู้ที่มาทุกคน. พระองค์ได้ทรงพระมหากรุณาปราศรัยกับนักเรียนที่มาใหม่ทุกคนอย่างดีมาก. ข้าพเจ้าเองรู้สึกตัวว่าความหวาดเกรงและความกังวลหายไปมาก. แต่รู้สึกว่ายังไม่หมด, เพราะการเฝ้าคืนนั้นเป็นเวลาน้อย, แล้วได้มีพระกระแสรับสั่งว่า นี่ดึกห้าทุ่มเศษแล้ว, พรุ่งนี้ให้ไปพบกันใหม่. พระองค์ทรง นัดให้ไปเฝ้าที่ทำงานของพระยาชนินทร์ ฯ ผู้ดูแลนักเรียน ซึ่งอยู่ในเมือง เคมบริดจ์ ติดกับเมือง บอสตัน (เหมือนกรุงเทพ ฯ กับธนบุรี มีแม่น้ำคั่น). นักเรียนใหม่ได้ไปพักตามที่ที่พวกนักเรียนเก่าหาไว้ให้; มีขลุกขลักบ้างเล็กน้อย เพราะดึกแล้ว, แต่ก็ไม่ยุ่งยากอะไร.

วันรุ่งขึ้นพวกเราพากันไปเฝ้า ณ ที่ทำงานของพระยาชนินทร์ ฯ ในเมือง เคมบริดจ์. ได้ฟังพระราชกระแสรับสั่งแล้วซึ้งใจมาก, โดยทรงสั่งสอนพวกเราที่มาใหม่ด้วยข้อความหลายประการ. ข้อความที่จำได้ คือให้ระวังตัวอย่าให้ป่วยไข้, การที่มานี่เพื่อศึกษาหาความรู้เป็นข้อใหญ่, ให้ตั้งหน้าตั้งตาเรียนให้ได้ผลดี. การออกมานี้ถ้าเป็นนักเรียนส่วนตัว บิดามารดาหรือผู้มีพระคุณออกเงินให้. ส่วนที่ออกมาโดยทุนรัฐบาล รัฐบาลออกเงินให้. ตัวรัฐบาลนั้นไม่มีเงิน, ได้เงินมาจากการเก็บภาษีอากร. ตามี ตามา ตาสี ตาสา ถูกเก็บภาษีเหมือนกัน, ใครเป็นผู้ต้องออกเงินก็เป็นเจ้าหนี้เรา. นักเรียนจึงมีหน้าที่ต้องใช้หนี้. การใช้หนี้นี้ก็คือต้องพยายามเรียนให้ดี และเมื่อสำเร็จกลับไปต้องทำประโยชน์ให้มากที่สุดให้คุ้มค่า.

เรามาเป็นนักเรียนในต่างประเทศ, เราต้องเข้าใจและต้องคิดเสมอว่าเราเป็นเสมือนผู้แทนคนไทยทั้งประเทศ. ผู้แทนไทยต้องประพฤติตัวให้ดี อย่าให้ถูกหาว่าทำผิด, เพราะถ้าแม้คนเดียวทำผิด, พวกเราที่มาเรียนอยู่ก็ยังเกิดความเสียใจ ความน้อยใจ, เพราะอาจพลอยเสียชื่อเสียงในฐานเราเป็นนักเรียนไทยด้วย. ถ้าผิดร้ายแรงมากย่อมกระทบกระเทือนถึงคนไทยที่อยู่เมืองไทยด้วย, ซึ่งไม่รู้ไม่เห็นอะไรด้วยเลย. เราเป็นผู้แทนของคนไทยต้องประพฤติตัวให้ดีอย่าให้เสียชื่อคนไทยหรือเมืองไทยเลยเป็นอันขาด. ทรงสั่งสอนมากกว่านี้. จะพูดมากก็จะเสียเวลา. สรุปความก็ว่าให้พวกนักเรียนมาใหม่นี้จงทำแต่ความดี. ข้าพเจ้าได้ฟังพระราชดำรัสตรัสสั่งสอนนี้ด้วยความสนใจมาก. แต่ตอนสุดท้ายสมเด็จพระบรมราชชนกทรงผินพระพักตร์มาทางข้าพเจ้า, รับสั่งว่า "สุธ อย่าถือตัวว่าเป็นเนติบัณฑิตย์ไทยมา, อย่าทำอะไรอวดดี, ต้องประพฤติหรือทำตัวให้เป็นนักเรียนที่ดี. ถ้าทำอะไรไม่ดีฉันส่งกลับเมืองไทยได้นะ". ก่อนได้ฟังพระราชดำรัสตอนนี้ข้าพเจ้ายินดีในใจมากที่ได้ฟังคำสั่งสอนอันดีงาม. แต่พอถึงตอนท้ายนี้ข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจ และละห้อยในใจมากว่าเหตุใดจึงได้มีพระราชกระแสเช่นนั้นเฉพาะแก่ข้าพเจ้า. นึกเท่าใดก็นึกไม่ออก เพราะประการแรกข้าพเจ้าไม่เคยได้เฝ้าก่อนนี้เลย. เมื่อคิดถึงว่าตัวไม่เคยอวดดีมาและไม่ทรงรู้จักข้าพเจ้ามาก่อนนี้, เลยเดาเอาไปในทางดีว่าคงไม่มีอะไร, นอกจากเป็นพระราชดำรัสตรัสสอนอีกข้อหนึ่ง, ซึ่งข้าพเจ้ารับใส่เกล้า ฯ ไว้ด้วยดี และค่อย ๆ คูไปว่าเป็นเพราะเหตุใด. อยู่นานเข้าก็พอได้เค้าเรื่องบ้าง, แต่เมื่อไม่มีอะไรเป็นหลักฐานก็จะไม่พูด, พยายามทำตัวให้ดีไว้ก็แล้วกัน. เมื่อเสร็จพระราชดำรัสแล้วก็พากันกลับ. ที่เล่าเรื่องพระราชดำรัสนี้, เพื่อให้เห็นว่าพระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในนักเรียนเพื่อให้ได้ดีโดยทั่วกัน. แม้ใครคนเดียวทำผิดก็จะร้อนไปทั่วกัน และอาจร้ายถึงประเทศชาติด้วย.

ข้าพเจ้าได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่าข้าพเจ้ากับเพื่อนเดินทางด้วยกันมาถึงเมืองบอสตัน กลางคืนวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๖๑. ครบหนึ่งเดือนพอดีคืออีกวันที่ ๒๑ ตุลาคม ข้าพเจ้าได้ป่วยเป็นไข้หวัดใหญ่, ดูเหมือนเรียกกันว่า สแปนิฌ ฟลู. ได้ทราบว่าในระยะนั้นในเมืองไทยก็เป็นกันมากด้วย

เหมือนกันและได้ระบาดไปหลายประเทศ. ใน บอสตัน และ เคมบริดจ์ เจอรถศพผ่านไปบ่อย ๆ. วันที่ ๒๑ นั้นข้าพเจ้าได้เรียนพระยาชนินทร์ ฯ ว่ารู้สึกไม่ค่อยสบาย. ท่านริบเอาหมอมาตรวจข้าพเจ้า และตกลงกันให้ข้าพเจ้าไปอยู่โรงพยาบาล สิย์มเมส อาร์ลิงก์ตัน. พอวันรุ่งขึ้นข้าพเจ้าได้รับพระราชหัตถ์เลขาขีดไปรษณียากรส่งด่วนลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม มีข้อความว่าทรงเสียพระทัยที่ได้ทรงทราบว่าข้าพเจ้าไม่สบาย, จะเสด็จไปเยี่ยมในวันนั้น. แต่พอเสด็จไปถึงทรงทราบว่าพระยาชนินทร์ ฯ ได้จัดการให้ไปอยู่โรงพยาบาล, ทรงเห็นดีด้วยมาก เพราะอยู่บ้านไม่มีใครพยาบาลแข็งแรงเดี๋ยวจะเลยเจ็บมากไปกว่าจำเป็น. ทรงปลอบว่าหมอว่าไม่มีอันตรายอันใดเลย เพราะยังไม่เจ็บมาก, ริบรักษาเสียทัน. ให้แข็งใจเอาหน่อย อีกสองสามวันก็คงจะหาย. คนไทยทุกคนภาวนาขอให้หายเร็ว ๆ แต่จะต้องเสีย ซ็อบสุย (อาหารจีน) เลี้ยงทำขวัญ. ข้าพเจ้าจำไม่ได้ว่ามีเลี้ยงหรือไม่. ถ้ามีก็ไม่ใช่ข้าพเจ้าเป็นเจ้ามือ. ต่อมาวันที่ ๒๗ ข้าพเจ้าได้รับพระราชหัตถ์เลขาอีกฉบับหนึ่งว่าตั้งพระทัยจะเสด็จไปเยี่ยม, แต่ทรงครั่นพระองค์, ทรงเกรงว่าจะประชวรไข้ไปด้วย. ถ้ายังไม่หายสัปดาห์หน้าจะเสด็จไปเยี่ยม. ดูเหมือนวันที่ ๒๘ ตุลาคม นั่นเองข้าพเจ้าก็หายกลับบ้านได้. ทั้งนี้เป็นการแสดงถึงพระมหากรุณา และทรงเป็นห่วงเมื่อคนไทยไปเจ็บอยู่เมืองนอก. พระราชหัตถ์เลขาทั้งสองฉบับนี้ได้ช่วยบำรุงขวัญข้าพเจ้าเป็นอย่างมาก.

ใน ๖ เดือนแรกแทบจะถือได้ว่าการเรียนนั้นไม่มีเลย, เพราะนอกจากเป็นไข้แล้วเกิดหัวใจไม่ดี, นัยน์ตาทำเหตุถึงกับต้องใช้แว่น. หกเดือนหลังพอเรียนได้บ้าง, แต่ก็ยังอ่อนเพลีย, เรียนไม่เป็นล่ำเป็นสันนัก.

ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ข้าพเจ้าได้ย้ายไปเรียนที่วิทยาลัย กรินเนลล์, มลรัฐ ไอโอวา. เมื่อไปถึงเรียบร้อยแล้ว, ได้มีหนังสือกรายบังคมทูลว่าได้มาถึงโรงเรียนแล้ว. ข้าพเจ้าได้รับพระราชหัตถ์เลขาฉบับหนึ่งทรงสงสัยว่าทำไมข้าพเจ้าจึงไปเรียนถึง ไอโอวา, เป็นเชิงว่าทำไมถึงไปไกลเช่นนั้น. ไม่ได้กริ้วเลย กลับตรงกันข้าม, เพราะในพระราชหัตถ์เลขาฉบับนี้เองรับสั่งทรงไว้พระทัยว่าข้าพเจ้าจะทำอย่างไรก็ดี, ข้าพเจ้าคงมีความตั้งใจจะหาประโยชน์ในการเรียนวิชา

ไปช่วยคนไทยเสมอ. สถานที่เรียนไม่สำคัญอันใด, ถ้ามีความตั้งใจดีแล้วจะช่วยมากกว่าที่จะอยู่โรงเรียนที่มีชื่อเสียง.

ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลว่าใน บอสตัน และ เคมบริดจ์ มีนักเรียนไทยอยู่หลายคน และได้พบกันแทบทุกวัน. เมื่อพบกันก็พูดแต่ภาษาไทยกัน. ในชั้นแรกนี้ข้าพเจ้าอยากเรียนให้ได้ภาษาดีหน่อยก่อนสักหนึ่งปี, แล้วจะกลับมา เคมบริดจ์, เข้าเรียนกฎหมายในมหาวิทยาลัย ฮาร์วาร์ด. ข้าพเจ้าได้เรียนท่านผู้ดูแลนักเรียนแล้ว, ข้าพเจ้าไม่ได้จำกัดว่าจะต้องเป็นโรงเรียนใด, ขออยู่อย่างหนึ่งให้ส่งข้าพเจ้าไปโรงเรียนที่ไม่มีนักเรียนไทยเลย. จะไปทิศใดก็ได้ทั้งสิ้น, ของดทิศตะวันออก, เพราะเวลาเรียนกฎหมายตั้งใจจะเรียนที่ ฮาร์วาร์ด ซึ่งตั้งอยู่ในทิศตะวันออก. ได้ไปทิศอื่นจะได้ดูบ้านเมือง, ลักษณะของคนอเมริกันต่างทิศเพื่อรู้ความเป็นอยู่ของเขาในภาคนั้น ๆ.

วิทยาลัย กรินเนลล์ นี้ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินชื่อมาก่อนด้วยซ้ำไป. สอบดูเหตุผลได้ความว่าเลขานุการของผู้ดูแลนักเรียนได้เรียนสำเร็จมาจากวิทยาลัยนี้, เป็นผู้แนะนำให้ส่งข้าพเจ้าไปที่นั่นว่าเป็นวิทยาลัยที่ดี และเวลานั้นเขามีญาติผู้ชายเรียนอยู่คนหนึ่ง. แต่แทนที่จะส่งข้าพเจ้าไปคนเดียว, ผู้ดูแลนักเรียนได้ส่งนายพิณ เมืองแมน (หลวงพิณพากย์พิทยาเพท) ไปด้วยอีกคนหนึ่ง, แต่เราได้นัดแนะกันว่าให้เราพบกันน้อยที่สุด, จะได้มีเวลาเล่นหัวกับนักเรียนอเมริกันมาก. ข้าพเจ้าได้มีหนังสือกราบบังคมทูลตอบไป. เรื่องไปเรียนที่วิทยาลัย กรินเนลล์ ก็เป็นอันยุติ. แต่เป็นเรื่องแสดงถึงน้ำพระทัยว่าทรงเป็นห่วงในการเรียนและโรงเรียน.

สมเด็จพระบรมราชชนกทรงสนพระทัยในเรื่องการเรียนของนักเรียนมาก. วันหนึ่งได้ทรงเล่าให้ข้าพเจ้าทราบว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้มีพระบรมราชโองการถึงท่านราชทูตไทยโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพยอาภา (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพยอาภา) จากอเมริกาไปศึกษาในประเทศอังกฤษ. สมเด็จพระบรมราชชนกทรงเห็นว่าควรจะมีใครเดินทางร่วมไปส่งเสด็จและทรงเห็นว่าข้าพเจ้าควรเป็นผู้เดินทางไปด้วย. แต่ท่านราชทูตเห็นว่าพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ ทรงมีพระชนมายุพอจะเสด็จไปโดยพระองค์เองได้. สมเด็จพระบรมราชชนก ได้รับสั่งกับข้าพเจ้าด้วย, ถ้าข้าพเจ้า

เป็นผู้ไปส่งเสด็จ และเมื่อไปถึงก็ให้ข้าพเจ้าศึกษาดูว่า การเรียนกฎหมายที่อังกฤษหรือที่อเมริกาแห่งใดจะได้ประโยชน์แก่เมืองไทยมากกว่ากัน. ถ้าเห็นว่าที่อเมริกาดีกว่า ก็ให้กลับมาอเมริกา. ถ้าเห็นว่าที่อังกฤษดีกว่าก็ให้อยู่เรียนที่อังกฤษ. การเดินทางให้เอาแต่เสื้อผ้าไปเพียงเล็กน้อย. ถ้าจะอยู่เรียนที่อังกฤษ รับสั่งว่าจะทรงขอขออนุญาตกระทรวงยุติธรรมให้ และข้าวของที่ทิ้งอยู่ทางอเมริกาให้รวบรวมไว้, จะทรงเอาเป็นพระธุระจัดส่งไปให้. แต่เรื่องนี้เกิดอุปสรรคขึ้นข้าพเจ้าเลยไม่ต้องไปส่งพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ. การที่ข้าพเจ้านำเอาเรื่องนี้มาพูดก็เพื่อแสดงว่าสมเด็จพระบรมราชชนกทรงเห็นประโยชน์ของประเทศไทยอยู่เสมอ. เพราะแต่เดิมๆ มากระทรวงยุติธรรมส่งนักเรียนไปเรียนกฎหมายที่อังกฤษ พวกที่สำเร็จกลับมาทำการงานได้ดี. เวลาที่ข้าพเจ้าไปอเมริกานั้นสงครามโลกครั้งที่ ๑ ยังไม่สงบ ทำให้การเดินทางไปประเทศอังกฤษยังเสี่ยงกับอันตรายอยู่มาก. ความจริงก่อนเวลาข้าพเจ้าไปอเมริกาประมาณ ๑ ปีกระทรวงยุติธรรมได้ส่งนักเรียนชุดหนึ่งไปเรียนกฎหมายที่อเมริกาแล้ว.

เป็นอันแน่ว่าข้าพเจ้าต้องอยู่เรียนในอเมริกา. ปัญหาเกิดมีว่าข้าพเจ้าจะเข้าเรียนที่โรงเรียนใด, เพราะมีโรงเรียนกฎหมายอยู่มากมายในอเมริกา. แต่เท่าที่ข้าพเจ้าทราบก็ว่าโรงเรียนกฎหมายของมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดดีมาก, หรือมิฉะนั้นก็อยู่ในจำพวกที่ดีมากด้วยกัน. ผู้ดูแลได้ถามโรงเรียนฮาร์วาร์ดว่าจะรับข้าพเจ้าเข้าเรียนหรือไม่. ได้รับตอบว่าถ้าได้ปริญญาตรีมาก่อนจะรับเข้าเป็นนักเรียนกฎหมายสามัญ หลักสูตรสามปี, สอบไล่ได้จะได้ปริญญากฎหมาย แอลแอล.บี. ถ้าไม่มีปริญญาตรีมาก่อน, แต่โดยเหตุที่ข้าพเจ้าสอบกฎหมายเมืองไทยได้แล้ว จะรับเข้าเป็นนักเรียนพิเศษ. นักเรียนพิเศษไม่มีสิทธิได้ปริญญา, แต่ต้องอยู่ในกฎข้อบังคับอย่างนักเรียนสามัญทุกประการ, เช่น ถ้าสอบตกถึง ๓ วิชาต้องออกจากโรงเรียน.

ก่อนที่จะไปจดทะเบียนเรียนกฎหมายที่ฮาร์วาร์ด, สมเด็จพระบรมราชชนกทรงมีพระราชกระแสรับสั่งถามข้าพเจ้าว่าจะไปเข้าเรียนกฎหมายที่ใด. ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลว่าจะเข้าเรียนที่ฮาร์วาร์ด. พระองค์ทรงแสดงความเป็นห่วงว่าเข้า

เรียนที่ ฮาร์วาร์ด จะต้องเข้าเป็นนักเรียนพิเศษ และไม่ได้ดีกรี. ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูล พระกรุณาว่า ในชีวิตมีโอกาสครั้งนี้ครั้งเดียว ที่จะได้เรียนกฎหมายในอเมริกาและจะขอเข้าเรียนในโรงเรียนที่ดีที่สุด หรืออยู่ในจำพวกที่ดีที่สุด. ได้รับสั่งว่า เมื่องไทยเขาชอบให้มีเศษกระดาษ (ปริญญา) ติดตัวกลับไป. ที่รับสั่งเช่นนี้เป็นการถูกมาก, เพราะเมื่อไม่มีเศษกระดาษเข้าไป ใครเขาจะรู้ว่าเรียนได้ความรู้มาแค่ใด. ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาอย่างตรง ๆ ซื่อ ๆ ตามความคิดจริงในใจว่า ถ้าเมืองไทยจะใช้เฉพาะคนที่มีเศษกระดาษเข้าไป, ไม่คิดถึงว่ามีอะไรในสมอง, ก็ตามใจ. ดูเถอะทรงเป็นห่วงอีกแล้ว ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกในพระมหากรุณามากขึ้นอีก. ทรงมีพระราชดำรัสว่าถ้าเห็นเช่นนั้นก็ตามใจ.

ข้าพเจ้าเข้าเรียนในโรงเรียนกฎหมายฮาร์วาร์ด, เรียนอย่างเอาจริงเอาจัง, เพราะรู้สึกว่าภาษาก็ยังไม่ดี. เสียเปรียบนักเรียนอเมริกันที่เป็นนักเรียนสามัญ เพราะเขามีปริญญาตรีมาแล้ว และภาษาก็ภาษาของเขา. แต่ถึงเช่นนั้นเขาก็มีการสอบตกกันหลายรายทุกปี, และถ้าตกเกิน ๓ วิชาก็ต้องออกจากโรงเรียน. ปีที่ ๑ และปีที่สอง ข้าพเจ้าสอบผ่านได้ทุกวิชา. มาเคราะห์ร้ายเอาปีที่ ๓ สอบตกหนึ่งวิชา. เสียใจเป็นอย่างมาก เพราะเรียนในอเมริกาไม่เคยสอบตกเลย. นี่มาตกเอาในปีที่ ๓ เสียด้วย. ต้องรอการสอบไปอีกหนึ่งปี. ถึงสอบได้หมดก็ไม่ได้ปริญญา. โรงเรียนได้ออกใบรับรองว่า ข้าพเจ้าสอบได้วิชาใดบ้าง, ฉะนั้นสำหรับปีที่ ๓ จึงขาดไปวิชาหนึ่ง. นี่จะทำอย่างไรดี. ตกลงใจไปหาท่านคณบดีเพื่อขอคำแนะนำ. ท่านบอกว่าควรจะสอบวิชาที่ตกให้ได้เสีย, แต่ท่านบอกให้กลับบ้านเถอะ. รู้สึกว่าคำพูดของท่านจะขัดกัน. ต่อมาท่านจึงพูดว่าแล้วจะส่งข้อสอบในวิชาที่ตกไปให้สถานทูตอเมริกันในกรุงเทพฯ ดูแลควบคุมการสอบข้าพเจ้า. แปลว่าอีกปีหนึ่งจึงจะส่งไป เพราะต้องสอบวันเดียวกับวันที่สอบวิชานั้นในอเมริกา. ทราบเช่นนี้ข้าพเจ้าก็พอใจ, ขอบคุณท่าน, เรียนท่านว่าจะกลับบ้านในเร็ว ๆ นี้.

บังเอิญ ดร. แซร์ คือพระยากัลยาณไมตรี ได้มารับราชการในเมืองไทย. ท่านเคยเป็นศาสตราจารย์สอนกฎหมายใน ฮาร์วาร์ด. ข้าพเจ้าเรียนกับท่าน ๒—๓

วิชา. ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๗ โรงเรียนได้ส่งข้อสอบมายังท่าน. ท่านได้นัดแนะวันเวลาสอบ และสถานที่สอบที่สถานทูตอเมริกาตั้งแต่ ๙ โมงเช้า. เสร็จสอบเวลาบ่ายโมง ท่านก็มาเก็บเอาคำตอบไป. ข้าพเจ้ากลับบ้านคิดในใจว่าสอบได้หรือไม่ได้ก็เท่ากัน ไม่ได้ปริญญาอยู่นั่นเอง. ถ้าตกก็จะไม่สอบอีก. เลิกการสอบกันเสียที.

ขอขัดจังหวะนิดหนึ่ง, คือวันหนึ่งสมเด็จพระบรมราชชนกรับสั่งถามพระยากัลยา ฯ ต่อหน้าข้าพเจ้าว่าระหว่างที่สุธเรียนกฎหมายอยู่ที่ฮาร์วาร์ด, สุธประพฤติตัวดีหรือไม่. พระยากัลยา ฯ กราบบังคมทูลว่าก็เห็นจะดีกระมัง, เพราะไม่เคยเอาขวดหมึกขว้างใส่กัน.

เมื่อพระยากัลยา ฯ ได้เก็บเอากระดาษตอบของข้าพเจ้าไปแล้ว, ท่านส่งต่อไปยังโรงเรียนเพื่อตรวจให้คะแนน. รอฟังข่าวว่าได้หรือตกอยู่หลายเดือน เพราะเวลานั้นยังไม่มีเมล์อากาศ. ต่อมาข้าพเจ้าได้รับหนังสือของคณบดี และของเลขานุการของโรงเรียนกฎหมาย ฮาร์วาร์ด แจ้งข้าพเจ้าว่าสภามหาวิทยาลัยตกลงให้ปริญญา แอลแอล.บี. แก่ข้าพเจ้า และได้ส่งปริญญาบัตรผ่านทางสถานทูตไทยในกรุงวอชิงตันไปให้ข้าพเจ้าแล้ว.

ข้าพเจ้าดีใจอย่างโลดเต้น, ทั้งเห็นว่าเป็นเรื่องแปลกมาก.

ข้าพเจ้าได้ไปเฝ้าสมเด็จพระบรมราชชนกและกราบบังคมทูล พระกรุณาว่าขาพเจ้าได้ปริญญาจากโรงเรียนกฎหมายฮาร์วาร์ด แล้ว. ทรงดีพระทัยเป็นอย่างมาก, ได้ทรงเรียกสมเด็จพระบรมราชชนนีและรับสั่งว่าสุธเขาได้ปริญญาแอลแอล.บี. จากโรงเรียนกฎหมายฮาร์วาร์ด แล้ว. ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคนที่ดีใจมากที่สุดก็คือข้าพเจ้า และที่สองก็สมเด็จพระบรมราชชนก. ขอบอกเรื่องนอกที่เดียวนี้ข้าพเจ้าได้เปลี่ยนปริญญา แอลแอล.บี. เป็นเจ.ดี. แล้ว, เลยเป็น ดร. ไปกับเขาด้วย.

เรื่องที่จะเล่าต่อไปนี้ รู้สึกว่าเป็นเรื่องที่คงทรายกันมาก่อนแล้ว, เพราะเกี่ยวกับโรงพยาบาลศิริราช. ถ้าซ้ำขออภัย. ได้ทรงเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าได้ทรงพบกับแหม่มโคล, อาจารย์ใหญ่โรงเรียนวังหลัง. แหม่มโคลได้กราบบังคมทูลว่าความจริงที่ดินและอาคารโรงเรียนวังหลังเวลานั้นราคาสามหมื่นห้าพันบาทเท่านั้น, แต่ขอพระราชทานเป็นห้าหมื่นบาท เพราะต้อง

การเงินหนึ่งหมื่นห้าพันบาทเพื่อใช้ในการที่ไปจัดการโรงเรียนใหม่. ทรงพระกรุณาทันที. การที่ได้ที่และอาคารมาเป็นราคาถึงห้าหมื่นบาทนั้น ใครไม่ทราบเรื่องก็จะว่าแพง. อาจแพงจริงในเวลานั้น แต่ทรงรับแพงก็เพราะ ทรงเห็นว่าส่วนที่แพงนั้นแหม่มโคล จะนำไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาของกุลสตรี, จึงโปรดพระราชทานรับซื้อแพงทันที. ยิ่งกว่านั้นโปรดให้โรงพยาบาลเช่าปีละหนึ่งบาท, แต่พระราชทานเงินไว้สำหรับบำรุงสถานที่ปีละหกพันบาท, และต่อมาได้พระราชทานที่นั้นแก่โรงพยาบาลศิริราช. คงไม่เห็นกันว่าเป็นเรื่องแปลก, เพราะเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่าพระราชทานเงินให้แก่การแพทย์, การสุขาภิบาล และการพยาบาลเท่าใดต่อเท่าใดอยู่แล้ว.

ข้าพเจ้าได้เคยรับพระราชหัตถ์เลขาครั้งอยู่เมืองนอกฉบับหนึ่ง, มีข้อความว่าถ้ามีธุระอะไรขออย่าได้เกรงพระทัย, พระองค์ท่านจะทรงรู้สึกว่าเป็นการแสดงความเชื่อถือในพระองค์ท่าน, ถ้าช่วยได้ทรงยินดีช่วยอย่างเต็มที่เสมอ. จากนี้รู้ได้ว่าน้ำพระทัยเป็นอย่างไร.

วันหนึ่งในระหว่างเสด็จประทับอยู่ในเมืองไทย ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าไปค้างที่วังสระปทุม. ทรงเล่าให้ฟังว่าได้ทรงจัดเงินไว้จำนวนหนึ่งตั้งเป็นทุนหลายทุน, ไม่จำกัดวิชา. ใครสมัครก็ให้ไปขอพระราชทานใบสมัครมากรอกข้อความตอบ. รับสั่งว่ามีคนหนึ่งสมัครไปเรียนวิชาแพทย์ และรับสั่งว่าเขาเห็นว่าฉันเป็นแพทย์เขาก็แพทย์ไปด้วย. ดูจากคำตอบของเขาแล้ว เห็นว่าเขาไม่มีนิสัยสำหรับเป็นแพทย์เลย. มีอีกคนหนึ่งอยากเรียนเป็นเลขานุการ สำหรับกิจการอย่างหนึ่ง. รับสั่งว่าดี, แต่จะต้องพิจารณาอีกก่อน. เรื่องทุนนี้ต้องเลิกล้มไปเพราะทรงพระประชวรเสีย.

ในระหว่างทรงพระประชวรวันหนึ่งมีรับสั่งให้ผู้พยาบาลมาดูว่าข้าพเจ้ามาที่วังสระปทุมในเวลานั้นหรือไม่, ถ้าอยู่ให้ขึ้นไปเฝ้า. ข้าพเจ้าอยู่, ได้ขึ้นไปเฝ้าข้างพระที่, ไม่สบายใจเลยที่เห็นทรงพระประชวร. ทอดพระเนตรเห็นข้าพเจ้า, ได้พระราชทานหนังสือพิมพ์เดลิเมล์ภาษาอังกฤษและทรงชี้ที่ให้ข้าพเจ้าอ่านถวาย. เป็นเรื่องแพทย์ข้อความว่าอย่างไรข้าพเจ้าจำไม่ได้แล้ว. จำได้แต่ว่ามีกล่าวถึงชื่อหมอ

ชาวเยอรมันคนหนึ่ง. ข้าพเจ้าอ่านไม่ออก ต้องกรายบังคมทูลถาม, ก็รับสั่งชื่อให้. ข้าพเจ้าจำได้แต่เพียงว่าชื่อนั้นตั้งต้นด้วยอักษร เค. พออ่านจบบทความนั้น, รับสั่งว่าพอแล้ว. ข้าพเจ้ากรายถวายบังคมลา และลงไปข้างล่าง.

วันรุ่งขึ้นนายแพทย์ โนเบิล ผู้ถวายการรักษามา และถามผู้พยาบาลว่าพระอาการเป็นอย่างไร และทรงทำอะไรบ้าง. ผู้พยาบาลเล่าพระอาการให้ฟัง และว่าโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าขึ้นไปอ่านหนังสือถวาย. นายแพทย์ถามข้าพเจ้าว่าอ่านหนังสืออะไร และตอนเรื่องอะไร. ข้าพเจ้าตอบว่าหนังสือพิมพ์เดลิเมล์ภาษาอังกฤษ ตอนที่พูดถึงเรื่องการแพทย์. ชะรอยหมอโนเบิลจะได้อ่านมาแล้ว, หมอทำตาเขียวใส่ข้าพเจ้าและว่าทำไมอ่านเรื่องที่หนักสมองเช่นนั้นถวาย. ข้าพเจ้าตอบว่าพระองค์ทรงชี้ให้ข้าพเจ้าอ่านตรงนั้น, ข้าพเจ้าจะขัดพระราชประสงค์ได้หรือ. หมอเลยหายตาเขียว.

ที่ข้าพเจ้าเล่าให้ฟังนี้ก็เพื่อให้เห็นว่าทรงโปรดเรื่องการแพทย์มาก, แม้ในระหว่างทรงพระประชวรอยู่ก็ยังใฝ่พระทัยอยู่เสมอตลอดไป.

วันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ก่อนเสด็จออกจากอเมริกาไปกรุงเทพ ฯ และทรงคิดคาดว่าจะไม่ได้ทรงพบข้าพเจ้าอีกในอเมริกา. ข้าพเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา, ทรงจำหน้าซองว่า

A farewell message to Mr. Lekhyananda.

มีข้อความ ๖ ข้อ พระราชทานเป็นการตักเตือน และทรงสั่งสอนข้าพเจ้าอย่างดีมาก. ข้าพเจ้าได้เก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี นาน ๆ ก็เอาออกมาอ่านเสียทีหนึ่ง. ข้าพเจ้าไม่พูดมาก, แต่จะคัดหรือกล่าวถึงแต่บางตอนเท่านั้น.

มีพระราชกระแสว่า "..... ถ้าจะเป็นตุลาการได้ต้องมีคนเชื่อ และเมื่ออยากจะให้คนเชื่อต้องมี personal integrity. เพราะฉะนั้น personal conduct ของนักเรียนกระทรวงยุติธรรมไม่เป็นปัญหาส่วนตัว เป็นปัญหาของชาติ ..... ตุลาการต้องฝึกความยุติธรรมแต่เกิดจนตาย ....."

เรื่องการให้นักเรียนยืมเงิน, บางทีไม่ใช่แต่เราเสียเงิน แต่เราเสียเพื่อนด้วย. "..... จริงฉันเห็นใจว่าเมื่อมีเงินแล้วควรจะช่วยเพื่อน แต่การช่วยทำให้เพื่อนเสียคนแล้วให้เขา blame เราว่าไม่ช่วยดีกว่า ....."

"เรื่องเอาเงินของคนอื่นไปยืมให้เพื่อนนั้น ฉันขอให้เลิกเสียที, เพราะเป็นอันตรายหลายทาง ไม่ควรทำเป็นอันขาด. Confidence เป็นของที่มีราคามากขออย่าให้ได้ดูถูกเลย".

สำหรับวรรคสุดท้ายนี้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทรายความจริง. เรื่องมีว่าเพื่อนคนหนึ่งมาขอยืมเงินข้าพเจ้าเป็นจำนวนค่อนข้างมาก ประมาณร้อยเหรียญ. เงินส่วนตัวข้าพเจ้ามีไม่พอ. เพื่อนผู้ยืมขอให้ข้าพเจ้าเอาเงินของผู้ที่ข้าพเจ้าดูแลนักเรียนผู้หนึ่งอยู่ให้ยืมไปก่อน, ปลายเดือนได้รับเงินประจำเดือนจากผู้ดูแลนักเรียนจะนำมาใช้ข้าพเจ้าทันที. ข้าพเจ้าตอบไปว่าไม่ยอมทำเช่นนั้นเป็นอันขาด. ถ้าข้าพเจ้าทำก็เป็นการผิดหน้าที่ และเป็น Breach of trust. เขาอ้อนวอนอยู่เท่าใดก็ไม่สำเร็จ. ข้าพเจ้าไม่ยอมทำสิ่งที่ผิด ๆ เช่นนี้, ไม่มีใครไว้ใจ, เสียชื่อเสียง. เขาโกรธ. ตามใจ, ข้าพเจ้าไม่เคยและจะไม่ยอมทำตามที่ขอร้องดังนี้เป็นเด็ดขาด, ไม่ยอมให้ตัวเองเสียชื่อว่าเป็นคนไว้ใจไม่ได้.

ในพระราชหัตถ์เลขาฉบับนี้มีตอนหนึ่งว่า "เราเป็นมนุษย์ก่อนแล้วเราจึงได้เป็นคนไทย, เพราะฉะนั้นสิ่งไรที่เราทำที่จะ Benefit Humanity แล้วคงจะ Benefit คนไทย. แต่สิ่งที่จะ benefit คนไทยเท่านั้นแต่ไม่ benetit humanity แล้วไม่จำเป็นจะต้องทำ. Siam can do without such benefits !"

และในตอนสุดท้ายของพระราชหัตถ์เลขาฉบับนั้นได้ทรงไว้ดังนี้ "นี่เป็นข้อที่ฉันขอให้อ่านและจำไว้ แต่ถ้าไม่เห็นด้วยก็อย่าเชื่อ. ขอให้ทำตาม conviction ของตัวเอง, เพราะทั้งนายสุจและฉันก็มีความตั้งใจอย่างเดียวกัน คือจะช่วยให้โลกนี้ดีขึ้น". น้ำพระทัยดีเหลือประมาณ. แบบพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน. ไม่บังคับใครให้เชื่อตามพระพุทธวาจาสั่งสอนแต่ให้ไปคิดและไตร่ตรองดูก่อน.

ข้าพเจ้ามองดูนาฬิกา รู้สึกว่าได้พูดเกินเวลาที่คุณหมออุตมประมาณให้ไว้และอยากจะจบสุนทรพจน์แต่เพียงนี้เท่านั้น. มานึกได้ว่าต้องขอเวลาเพิ่มอีกนิดหน่อย. ข้าพเจ้าได้อุตส่าห์เก็บหนังสือพิมพ์เดลิเมล์ภาษาไทยลงวันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๒, เป็นเวลาภายหลังสวรรคตเพียง ๒ วัน, เพื่อให้เห็นว่าพระคุณธรรมอันประเสริฐของสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก มีอยู่ในสถานใดบ้าง.

ข้าพเจ้าขออ่านแต่เพียงตอนท้ายดังต่อไปนี้ :—

"สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ พระองค์นี้ทรงมีพระกมลนิสัยเยือกเย็น พร้อมด้วยสุขุมคัมภีรภาพยิ่งนัก ทรงแผ่พระบารมีไว้โดยไพศาลในนานาประเทศมีสหปาลิรัฐอเมริกาเป็นต้น ย่อมรู้จักและซร้องสาธุการในพระเกียรติคุณอันสม่ำเสมอเป็นนิจนิรันดร์.

พระจริยวัตรอันวิเศษประจำพระอัธยาศัยของสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นี้คือการถึงพร้อมด้วยสังคหวัตถุธรรมซึ่งค่อนข้างยากสำหรับเจ้านายผู้ทรงพระอิสสริยยศสูงจักพึงทรงปฏิบัติได้ครบถ้วน. พระจริยวัตรนั้นคือ

๑. ทาน พระองค์ได้ทรงบริจาคทรัพย์เพื่อประโยชน์ทางการกุศลโดยนานาประการดังกล่าวแล้วแต่ต้น. นอกจากนั้นในบรรดาผู้ยากจนอนาถาที่ยากหน้าเข้าไปพึ่งพระบารมี ต่างได้รับพระกรุณาธิคุณเกื้อกูลเกื้อบไม่เว้น.

๒. ปิยวาจา พระองค์ทรงมีพระดำรัสรับสั่งโดยอ่อนหวานเป็นที่จับใจแก่ผู้ได้สดับทั้งในทางราชการและส่วนพระองค์.

๓. อัตถจริยา พระองค์ทรงมีพระนิสัยพอพระทัยในการบำเพ็ญพระองค์เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น. ในการเลือกวิชาการแพทย์เป็นจาริตกรรมสำหรับพระองค์ตั้งแต่ต้นมานี้ ย่อมแสดงพระนิสัยข้อนี้ชัดเจนว่าทรงโปรดการทำประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป.

๔. สมานัตตตา พระองค์ทรงมีธรรม "ความเป็นผู้มีตนเสมอ" อย่างเคร่งครัด. พระคุณธรรมข้อนี้โลกย่อมเห็นโดยตระหนักในพระอัธยาศัยมานานช้า. ไม่มีเลยสักครั้งหนึ่งในระวางพระชนม์ชีพที่สมเด็จเจ้าฟ้าฯ พระองค์นี้จะทรงวางพระองค์อยู่ในที่สูงเกินเอื้อมของอาณาประชาชน. แท้จริงทรงวางพระองค์เสมอไม่ยิ่งหย่อนกว่าลักษณะสามัญชน. พอพระหฤทัยโปรดความเสมอภาคของประชาชนยิ่งกว่าสิ่งอื่น. พระคุณธรรมข้อนี้เองทำให้โลกภายนอกคือชาวสากลพอใจรักใคร่ในพระองค์มากกว่าอื่น.

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครนทรทรงคยู่ในฐานะรัชทายาท, ผู้จะสืบสิริราชสมบัติสยามรัฐสีมาอาณาจักร ตามขัตติยราชประเพณี และกฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์. เมื่อมาด่วนเสด็จล่วงลับไปโดยปรัตยุบันมิทันถึงปริ-

เฉทกาลเช่นนี้ จึงควรเป็นที่เศร้าโศกาดูรอย่างใหญ่หลวงแก่พสกนิกรชาวสยามประเทศทั่วไป.

ขอกุศลบุญราศี ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ ฯ ได้ทรงบำเพ็ญไว้แต่เบื้องหลัง จงน้อมนำพระวิญญาณคลสู่สุคติภพเทอญ."

ข้าพเจ้าขอขอบคุณทรพจน์เพียงเท่านี้ และขอขอบใจท่านทั้งหลายที่ได้สละเวลามาฟัง.